

ЛЕКЦІЯ 7

Тема: Україна в контексті переходу на засади сталого розвитку

План

1. Проблеми сучасного розвитку України.
2. Цілі розвитку тисячоліття та Україна.
3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку.
4. Індикатори сталого розвитку України.

1. Проблеми сучасного розвитку України

Проблеми сталого розвитку є особливо важливими для України, де продовжує зберігатись екстенсивний тип відтворення, що веде до нераціонального використання природних ресурсів і деградації середовища існування людей.

Україна відноситься до групи країн з доходом нижче середнього рівня: за даними Світового банку, в 2009 р. Україна займала 96 місце (з 193 країн) за рівнем ВВП на душу населення – 6 100 дол. США за ПКС, і 135 місце в світі за рівнем номінального ВВП на душу населення – 2 800 дол. США. Остання цифра свідчить, що Україна наближається до країн з найбільш низькими доходами (2 290 дол. США), і віддаляється від середньосвітового рівня (8 741 дол. США). Різниця з номінальним рівнем ВВП на душу населення євро регіону (38 805 дол. США) складає в Україні 13,9 разів.

Після виходу з трансформаційної кризи в кінці 90-х рр. Україна на початку тисячоліття демонструвала швидке економічне зростання. Результати порівняльного аналізу, проведеного Інститутом економіки і прогнозування, свідчать, що впродовж 2001-2004 рр. темпи зростання ВВП України були вищими за середні по країнах СНД, проте вже з 2005 р. цей показник став нижчим. Серед країн СНД нижчими за Україну темпами у 2005-2008 рр. Розвивалася лише економіка Киргизстану. Отже, динаміка ВВП в Україні може бути охарактеризована як нестабільна. Проте економічне зростання стало не результатом системних внутрішніх реформ, а наслідком сприятливих зовнішніх та внутрішніх чинників короткострокового характеру, що привело до виникнення ознак порушення макроекономічної рівноваги.

Зростання ВВП не демонструвало чітко окресленої динаміки, а коливалось від 5,9% в 2000 р. та 5,2% у 2002 р. до 12,1% у 2004 р. і мало хвилеподібний характер.

Макроекономічне дослідження, проведене Інститутом економіки та прогнозування показує, що деформація структури економіки України зумовлена порушенням основних відтворювальних пропорцій: за 2000-2009 рр. в доходах зросла частка оплати праці (з 40% до 54%) і зменшилась – валового прибутку (з 18% до 12%). Звичайно, що підвищення рівня заробітної плати в Україні мало об'єктивний характер, обумовлений значним відставанням України за цим показником від розвинених країн та переважної частини країн з ринками, що формуються. Але відбувалось гіпертрофоване нарощування оплати праці без урахування необхідності формування інвестиційних ресурсів для подальшого економічного розвитку та переходу до інноваційної моделі.

Тому перекис у розподілі доходів на користь населення спричинив подвійний ефект: *по-перше*, зумовив потужне збільшення споживчого попиту, а *по-друге*, негативно позначився на нагромадженні ресурсів для майбутнього розвитку, що привело до значного уповільнення загальноекономічної динаміки. Під впливом світової економічної кризи (2008-2010 рр.) диспропорції в розподілі ВВП ще більше посилювались.

Отже, починаючи з 2005 р., внаслідок відсутності сталих стратегічних орієнтирів щодо розвитку економіки, політичної нестабільності та проведення перманентних виборчих компаній в Україні посилювалась споживацька модель розвитку, яка зовсім не відповідає вимогам сталості. Крім того, джерелами економічного зростання в Україні (за

2000-2008 рр. ВВП збільшився в 1,8 рази) були в основному екстенсивні фактори. Перш за все – дозавантаження наявних виробничих потужностей, яке статистично викривило (збільшило) показники продуктивності праці та фондівдачі, а також дія таких факторів як знецінення національної грошової одиниці вартості робочої сили, що підвищило цінову конкуренцію національного виробництва. Прискорене зростання продуктивності не супроводжувалось процесами, властивими розвиненим країнам, де зміна динаміки розвитку відбувається за умов впровадження у виробництво нових високих технологій. За даними Міжнародної організації праці (МОП), продуктивність праці в Україні в 2007 р. становила 10,9 тис. дол. США (за ПКС), в той час як в США – 63,8 тис. дол. США, у Франції – 54,9, Німеччині – 42,6, в Російській Федерації – 17,9 тис. дол. США.

У нашій країні практично усі розроблювані стратегії і програми розвитку – від загальнонаціональних до регіональних і місцевих – базуються на якомога більш повному використанні природно-ресурсних факторів без адекватного вимогам сталого розвитку трансформування системи виробничих відносин.

Головним недоліком сучасної економічної моделі в Україні є орієнтація на більш повне залучення у господарське використання природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів, особливо мінеральних ресурсів. Така стратегія ендogenous розвитку суперечить суті сталого розвитку, який передбачає зниження ресурсомісткості виробництва, впровадження ринково орієнтованих методів управління природокористуванням, здатних перетворити охорону навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів та екологічну безпеку країни у невід’ємну складову соціально-економічних перетворень.

В структурі економіки України за аналізований період спостерігалось збільшення частки послуг, що в цілому відповідає світовим тенденціям. Це характеризує перехід від індустріальної до постіндустріальної економіки, що притаманно розвиненим країнам, де частка сфери послуг коливається в межах 65-78%. В 2001-2008 рр., за даними Світового банку, в Україні частка послуг у ВВП зросла з 49,2% до 57,3% у 2005 р., а потім знизилась до 54,8% у 2008 р.

Такий рівень та хвилеподібний характер динаміки показника свідчать, по-перше, про індустріальний характер моделі економіки України, а, по-друге, про диспропорції як в розвитку всієї економічної системи, так і самої сфери послуг. За цей період надзвичайно високі темпи демонструвала торгівля (115% в середньому за період), які значно випереджали темпи зростання ВВП (107% відповідно). Зростання обсягів виробництва, збільшення доходів населення, активізація житлового будівництва та іпотечного кредитування зумовили бурхливий розвиток комерційних структур, діяльність яких спрямована на надання послуг у сфері операцій з нерухомістю. Також на розвиток сфери послуг значний вплив мала «фінансова діяльність», посилення позицій якої обумовлювалось активним входженням на внутрішній ринок іноземних банківських установ та розширення використання кредитних схем споживчим сектором.

В секторі товарного виробництва провідною галуззю залишається промисловість: у 2008 р. – 31,3% ВВП (в розвинених країнах, які переходять на постіндустріальну стадію розвитку, частка промисловості складає 20-25% ВВП). Хоча за обсягом виробництва промисловість України вийшла на рівень 90-х рр., її проблеми тільки ускладнилися. Більше 2/3 загального обсягу припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали та енергетичні ресурси. Частка продукції соціальної орієнтації становить 1/5 загального обсягу промислового виробництва. Майже зникає легка промисловість (1999 – 1,6%, 2009 – 0,8%), частка машинобудування в структурі промисловості знизилась до 10,3%, що майже в 3-4 рази нижче за рівень розвинутих країн. При цьому промисловість розвивалась під впливом сприятливої зовнішньо-економічної кон’юнктури та активізації споживчого кредитування населення. Але зростання виробництва не супроводжувалось масштабними процесами модернізації та структурної перебудови. Експортний потенціал України

продовжують формувати сировинні галузі та ті, що виробляють продукцію з низьким рівнем технологічної обробки.

Так, Україна має порівняно велику відкритість економіки – обсяг зовнішньоторговельного обороту у ВВП у 1999-2004 рр. у середньому становив 111,6%, у 2005-2008 рр. – 98,9, а також низьку диверсифікацію товарної структури експорту, де основними позиціями є металургійна продукція, частка якої в середньому за період 1999-2008 рр. становила 41,2%, машинобудівна – 14,1%, хімічна – 8,7% та сільськогосподарська – 8,8%. Причому частка машинобудування в експорті з 1991 р. скоротилась на 5 %, хоча в світовому експорті ця позиція зростає, а ринки збуту української продукції обмежуються переважно країнами СНД.

Основні статті українського експорту свідчать про переважно сировинну орієнтацію нашої економіки, що закріплює за нею статус країни, що розвивається. Сировинний ухил структури виробництва, розрахований переважно на потреби експорту, зробив промисловість і економіку в цілому критично залежними від кон'юнктури світових ринків, стримуючи при цьому розвиток внутрішнього.

Відносно вузька спеціалізація зовнішньої торгівлі України – одна з основних причин вразливості її економіки щодо змін у зовнішньому середовищі, що підтвердила реакція експорту на кризові явища восени 2008 р. Якщо порівняти дані за вересень-грудень 2008 р. з даними за відповідний період 2007 р., то темпи падіння виробництва у провідних експортних галузях економіки просто вражають (починаючи від 5% до 55%). Скорочення виробництва в цих галузях по ланцюгу міжгалузевих зв'язків потягнуло за собою скорочення виробництва коксу та продуктів нафтопереробки, добування корисних копалин тощо. Тобто в цей період спостерігався ефект миттєвого згортання виробництва. Тому необхідна, з одного боку, більша орієнтація промисловості на внутрішній ринок, зменшення імпортозалежності країни, а з іншого, – диверсифікація як товарної (розширення товарної номенклатури продукції, що експортується), так і географічної структури експорту.

Отже, економічне зростання в Україні протягом 2000-2008 рр. відбувалось головним чином у руслі відновних процесів, базувалось на використанні створених ще за радянських часів потужностей, консервувало застарілу виробничу структуру і закріплювало економіку України як сировинний придаток більш розвинених економік. Залучення іноземних фінансових ресурсів використовувалося не на розвиток вітчизняного виробництва, а на зростання споживання іноземних товарів, що посилювало структурні диспропорції.

Спеціалісти виділяють *чинники*, які будуть впливати на розвиток економіки України у *найближчій перспективі*:

- подальше погіршення умов доступу до зовнішніх джерел фінансування;
- збереження не вигідних для нашої країни умов торгівлі та загострення конкуренції на зовнішніх ринках;
- технологічно відстала структура промислового виробництва: переважають види діяльності з низьким і середнім технологічним рівнем виробництва, які дають майже 4/5 загального обсягу реалізованої продукції; низька продуктивність праці;
- нестійкість темпів промислової динаміки та міжгалузєва нерівність зростання, неефективна структура та висока енергоємність промислового виробництва (наприклад, використання газу на одиницю виробленої продукції в Україні у 8 разів вище, ніж у Німеччині);
- домінуючі в економіці девальваційні очікування, що є стримуючим чинником для ввезення товарів кінцевого і проміжного споживання, а також інвестиційного імпорту, що за наявної структури реального сектору спричинятиме загострення дисбалансів на внутрішньому ринку;
- значний, враховуючи високий рівень залежності української економіки від імпорту, вплив зростання цін імпортованих товарів на посилення інфляційних процесів.

Негативний ефект посилюватиметься зниженням якості та скороченням асортименту продукції, що пропонується на внутрішньому ринку, а також погіршенням загального рівня конкуренції на ньому.

2. Цілі розвитку тисячоліття та Україна

Із визначених у 2000 р. восьми Цілей Розвитку Тисячоліття (ЦРТ) не всі цілі є однаково важливими для нашої країни. Так, забезпечення загальнодоступної початкової освіти є для нас менш важливим, оскільки середня освіта в Україні є обов'язковою. Немає також потреб у встановленні конкретних цілей у боротьбі з малярією. Водночас є цілі, які мають вирішальне значення для України, хоча вони й не входять до глобальних ЦРТ, наприклад, забезпечення якісної освіти та обмеження поширення туберкульозу.

Оскільки кожна країна може корегувати глобальні ЦРТ під свої конкретні потреби, в Україні в 2003 р. **було визначено 6 цілей і 13 завдань та 33 відповідні індикатори**, за допомогою яких здійснюється щорічний моніторинг стану досягнення цілей. В 2009 р. за ініціатииви Міністерства економіки було переглянуто завдання та індикатори відповідно до вимог часу та з урахуванням про-гнозованих тенденцій розвитку в посткризовий період. Оновлена матриця включає **7 цілей 15 завдань та 33 індикатори**, що мали б бути досягнуті до 2015 р., які адаптовані до економічної, соціальної та екологічної політики України:

Ціль 1 – подолання бідності,

Ціль 2 – забезпечення якісної освіти впродовж життя,

Ціль 3 – забезпечення гендерної рівності,

Ціль 4 – зменшення дитячої смертності,

Ціль 5 – поліпшення здоров'я матерів,

Ціль 6 – обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів,

Ціль 7 – сталий розвиток довкілля.

Успішність реалізації оновлених завдань ЦРТ України значною мірою залежатиме від здатності держави забезпечити стабільний економічний розвиток через використання людського капіталу, застосування інформаційних, ресурсо-, енерго- і природозберігаючих технологій, а також забезпечення стійкого зв'язку між економічним зростанням і підвищенням рівня життя та добробуту людей.

За оцінками ПРООН, виконання ЦРТ України буде впливати на:

- *економічну стабільність* – формування інноваційної та екологічно ефективної економіки, підвищення конкурентоспроможності національної економіки тощо;
- *рівність та підвищення добробуту населення* – збільшення середньої тривалості життя населення, підвищення якості освіти, забезпечення прав людини та дотримання принципу рівних можливостей тощо;
- *екологічну рівновагу* – збереження і відновлення природних екосистем, покращення середовища існування людини, стабілізація та поліпшення якості довкілля тощо;
- *якість інституційних змін*.

Для України дуже важливо не надавати перевагу економічній складовій розвитку без урахування у єдиній цілісній моделі екологічної і соціальної складових. Система ЦРТ дозволяє узгоджувати людський, економічний та екологічний розвиток.

Виконання ЦРТ в Україні має різні тенденції. У той час як одні цілі успішно досягаються, робота з досягнення інших цілей ведеться неефективно або недостатньо у зв'язку із проблемним станом економіки.

Ціль 1 – подолання бідності. За період економічного зростання не вдалося зламати усталену тенденцію в диференціації доходів та рівнях відносної бідності, що привело до вкорінення в суспільстві значної нерівності населення за доходами та умовами життя. Окремою проблемою залишаються загальнонизькі стандарти оплати праці, що призводить до бідності працюючого населення.

Індикатори рівня бідності за критерієм прожиткового мінімуму продемонстрували приголомшливу позитивну динаміку (з 72,5% у 2002 р. до 12,6% у 2008 р.). Але слід зазначити, що сам державний соціальний стандарт (прожитковий мінімум) було переглянуто в 2008 р. неадекватно рівню інфляції, що штучно занизило межу абсолютної бідності. За експертними розрахунками, у 2008 р. рівень бідності за критерієм прожиткового мінімуму мав становити величину на чверть більшу – не 12,6%, а 16,1%, хоча в цілому не змінює позитивної динаміки. Загострюється ситуація з сільською бідністю – нині створилась своєрідна прірва між містом і селом.

До основних проблем на шляху подолання бідності в Україні спеціалісти відносять:

- 1) неефективний перерозподіл доходів;
- 2) низький рівень оплати праці;
- 3) бідність сімей з дітьми;
- 4) несправедливий розподіл трансфертів на соціальну підтримку;
- 5) вплив світової фінансової кризи;
- 6) поширення утриманських настроїв та соціальної пасивності населення.

Ціль 2 – забезпечення якісної освіти впродовж життя. Основними показниками конкурентоспроможності національних систем освіти, за оцінками Всесвітнього економічного форуму, є такі:

- ✓ якість освітньої системи;
- ✓ якість математичної освіти;
- ✓ якість навчальних закладів з підготовки управлінців;
- ✓ сприйнятливість наукових інститутів до інноваційних змін;
- ✓ розповсюдженість систем перепідготовки персоналу;
- ✓ наявність професійних управлінців;
- ✓ якість науково-дослідних інститутів;
- ✓ сприйнятливість науковців та інженерів до інноваційних змін.

Аналіз місця України у рейтингу конкурентоспроможності у контексті відповідності освітньої системи вимогам інноваційних змін свідчить про значне відставання за всіма показниками від розвинених країн. Так, оцінка розвиненості системи навчання персоналу, що є основою формування системи безперервної освіти, майже вдвічі менша від країн-лідерів у рейтингу конкурентоспроможності (Фінляндії, США, Швеції, Сінгапуру, Німеччини).

Проблемами України щодо досягнення **Цілі 2** визначаються такі:

- 1) зниження доступності та невідповідність освіти сучасним вимогам;
- 2) невідповідність ринку освітніх послуг потребам ринку праці, диспропорції у процесах підготовки спеціалістів та попиту на них з боку роботодавців;
- 3) неефективні механізми державного фінансування системи освіти при постійному збільшенні бюджетних видатків на освіту. Бюджетні кошти використовуються не на підвищення ефективності надання освітніх послуг, здебільшого на утримання навчальних закладів;
- 4) збереження занадто централізованого управління.

Ціль 3 – забезпечення гендерної рівності. Завдання розвитку, що пов'язані із забезпеченням гендерної рівності, зазнали в Україні значної адаптації, у порівнянні з проголошеними на міжнародному рівні. В Україні не спостерігається жодних обмежень у доступі до всіх рівнів освіти. Більш того, серед населення, яке навчається у ВНЗ, існує

помітний гендерний дисбаланс на користь жінок. Не простежується значних гендерних відмінностей і щодо можливостей доступу до ринку праці – рівні економічної активності та зайнятості українських жінок є одними з найвищих в світі. Проблеми гендерної нерівності мають інший характер – незначне представництво в сфері прийняття рішень (в політичному житті, на вищих щаблях державного управління, в керівництві економічних організацій); різний рівень зосередження чоловіків і жінок на певних управлінських посадах в різних сферах економічної діяльності; гендерний розрив в рівні доходів та актуалізація проблеми фемінізації бідності.

До основних проблем на шляху досягнення **Цілі 3** в Україні відносять:

- 1) незавершеність процесу гендерних перетворень, повільне впровадження законодавчих змін;
- 2) незадовільний стан гендерної статистики;
- 3) недостатній рівень поінформованості щодо правових аспектів забезпечення рівних прав та висвітлення існуючих гендерних проблем;
- 4) існування сталих гендерних стереотипів;
- 5) недостатній рівень розвитку соціально-побутової інфраструктури (надання побутових послуг, мережі дошкільних закладів тощо).

Ціль 4 – зменшення дитячої смертності. Одна з найбільш серйозних проблем у сфері охорони здоров'я в Україні – низький рівень очікуваної тривалості життя, головним чином через вкрай високу смертність чоловіків віком від 25 до 65 років (особливо серед мешканців сільської місцевості). Проте ця ціль безпосередньо не включена до ЦРТ. За оцінками експертів, понад 16 % населення не має належного доступу до якісних медичних закладів і послуг, хоча 93 % домогосподарств їх потребують. Менше 40 % населення оцінює стан свого здоров'я як добрий.

Дитяча смертність в Україні найвища в Європі, 80 % вагітних жінок – хворі. Зростає кількість людей із порушеною спадковістю. Лише за останнє десятиріччя в країні у 5 разів збільшилась кількість неповноцінних дітей. Сьогодні причинами всіх смертей дітей до 1 року є природжені вади розвитку. До закінчення середньої школи 46 % випускників набувають різних хронічних захворювань. З 1986 року на 5% щорічно зростає кількість народжених дітей-мутантів.

У той же час виконання цієї цілі, виходячи з моніторингу глобальних індикаторів у цій сфері, можна характеризувати як задовільне. Абсолютна більшість пологів (99%) проходить у лікувальному закладі з кваліфікованим персоналом (причому більш ніж у 90% – за участі лікаря).

Ціль 5 – поліпшення здоров'я матерів. В минулому програми і заходи з охорони здоров'я і планування сім'ї було сфокусовано переважно на жінці та реалізації нею функцій дітонародження. Особливістю сучасної української політики є зосередження зусиль на всіх членах сім'ї, в тому числі дітях і чоловіках. З огляду на динамку позитивних зрушень, які відбулися протягом 2001-2008 рр., в межах виконання цієї цілі до 2015 р. були визначені більш амбітні результати, ніж на початку тисячоліття.

До основних проблем на шляху досягнення **Цілей 4 та 5** в Україні відносять:

- 1) загальний уклад системи охорони здоров'я в Україні, орієнтований на хворобу, а не на здоров'я; кризовий стан функціонування галузі охорони здоров'я;
- 2) відсутність державних соціальних стандартів у сфері охорони здоров'я;
- 3) недостатня поінформованість батьків щодо формування навичок здорового способу життя і самозберігальної поведінки у дітей; повільне запровадження у суспільстві засад здорового способу життя;
- 4) недостатня забезпеченість лікарями первинної ланки; диспропорція первинного, вторинного і третинного рівнів системи надання медичної допомоги матерям та дітям;

нерациональність використання ліжкового фонду; невідповідність якості послуг з контрацепції і абортів в Україні стандартам ВООЗ;

5) менша доступність якісної первинної медико-санітарної та спеціалізованої медичної допомоги для дітей та матерів, що проживають в сільській місцевості.

Ціль 6 – обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів. ВІЛ-інфекція /СНІД і туберкульоз є найскладнішими соціально-політичними та медичними проблемами сучасного суспільства в загальносвітовому вимірі. В Україні масштаби епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДу продовжують зростати. Загальновідомим є той факт, що офіційні дані не відображають реальні масштаби, а лише надають інформацію про осіб, у яких за результатами відповідного обстеження була виявлена ВІЛ-інфекція. Оціночний індикатор поширеності ВІЛ-інфекції серед дорослого населення в Україні є найвищим в Європейському регіоні. Одним з основних шляхів інфекції залишається вживання ін'єкційних наркотиків. Щодо епідемії туберкульозу, то, враховуючи соціальне підґрунтя поширення цієї хвороби у сучасний період, країна не може розраховувати на її ліквідацію. Завдання сьогодення полягає у забезпеченні відповідного контролю за поширенням інфекції, що включає підвищення ефективності лікування туберкульозу та зниження смертності від нього.

Основні проблеми на шляху досягнення Цілі 6 :

- 1) Україна залишається в групі країн із концентрованою стадією епідемії;
- 2) низький рівень охоплення найбільш уразливих груп профілактичними програмами та всього населення профілактичними заходами;
- 3) низьке та непослідовне охоплення тестуванням та консультуванням щодо ВІЛ-інфекції та туберкульозу представників груп ризику, наявність значних міжрегіональних диспропорцій; відсутність можливостей діагностики маргінальних груп;
- 4) невисока якість послуг лабораторної діагностики;
- 5) недостатній рівень охоплення антиретровірусною терапією (в 2009 р. – 48%), інтегровані послуги з догляду та підтримки отримує лише незначна частина клієнтів;
- 6) недостатній рівень співпраці та координації лікування між протитуберкульозними установами та закладами з лікування ВІЛ-інфекції;
- 7) прискорення темпів зростання кількості мультирезистентних (стійких до терапевтичної дії стандартних препаратів) випадків туберкульозу. *Особливістю сучасного туберкульозу є значна кількість гостроплинних форм, поєднаних з ВІЛ-інфекцією;*
- 8) відсутність достатніх фінансових коштів.

Ціль 7 – сталий розвиток довкілля. Довкілля та його ключові проблеми, зокрема зміна клімату, природні небезпеки, забруднення повітря, генетично модифіковані культури та біорізноманіття, домінуватимуть у ХХІ ст., оскільки вони є абсолютно вирішальними для майбутнього планети.

Отже, багато завдань, передбачених ЦРТ, є складними. Прогрес України у досягненні ЦРТ є неоднозначним. *Серед успіхів* – зростання доходів, що сприяє падінню абсолютної бідності до дуже низького рівня, хоча відносна бідність змінилася мало. Спостерігається помітне поліпшення стану здоров'я матерів і зниження дитячої смертності. Досягнення певного прогресу в зменшенні гендерної нерівності, подальший прогрес частково залежить від збільшення кількості жінок на керівних посадах. Проте, досягнення цілей у галузі охорони довкілля є проблематичним. Найбільш серйозним недоліком виконання завдань щодо розповсюдження соціальних хвороб є не скорочення, а зростання випадків ВІЛ-інфекції, збільшення смертності від СНІДу та поширення туберкульозу.

Україна відстає від інших країн у досягненні ЦРТ. В основі цих процесів – повільний темп економічних та інституційних реформ, здійснюваних за роки після

набуття незалежності, відсутність стратегічно визначених системних перетворень, у яких би був зацікавлений уряд, спрямованих по шляху людського розвитку.

Перспективи реалізації принципів сталого розвитку в Україні не можна розглядати у відриві від здійснюваних у державі ринкових реформ. Перехід до сталого розвитку як країни загалом, так і окремих її регіонів, має відбуватися у тісному взаємозв'язку з радикальною структурною і техніко-технологічною перебудовою суспільного виробництва на основі прискорення темпів НТП, зокрема, у напрямі всебічної екологізації не лише базових галузей економіки, а й усіх сфер людської діяльності. Все це має бути враховане в розроблюваній Національній стратегії сталого розвитку.

3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку

Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку пов'язані з першочерговим розв'язанням проблем, які є характерними саме для України. До найважливіших передумов переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях належать:

- кардинальна зміна моделі природокористування;
- перехід до інтенсивного типу виробництва на основі широкомасштабної реконструкції та модернізації відсталої матеріально-технічної бази на основі використання новітніх, безвідхідних, маловідходних та екологічно безпечних технологій;
- формування нової демографічної політики, спрямованої на стимулювання відтворення населення, встановлення принципів соціальної справедливості, формування середнього класу, підвищення якості освіти та охорони здоров'я;
- розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання ресурсо-екологічних проблем і завдань сталого розвитку.

У вирішенні завдань раціоналізації природокористування та охорони природи і економічного зростання *потрібна комплексність*. Вона важлива тому, що окремі галузі та сфери суспільного виробництва ставлять різні, нерідко прямо протилежні, вимоги до одних і тих самих природних ресурсів або умов навколишнього середовища. Причому основну увагу вони зосереджують, як правило, на використанні ресурсів і умов довкілля, а вирішення питань їх охорони, збереження та відтворення залишають суспільству.

Сталий розвиток може мати різні моделі реалізації, які передбачають неоднакові темпи і пропорції суспільного відтворення. Кожній моделі повинна відповідати система цілей та еколого-економічних пріоритетів, які забезпечать врахування особливостей країн. В Україні сталий розвиток є можливим тільки на основі інтенсивної інтелектуалоємної економіки.

Перехід до сталого розвитку в Україні знаходиться під впливом *трьох груп чинників*, які визначають можливості держави щодо успішної реалізації інвестиційно-інноваційної політики на основі впровадження природо-охоронних, екологічно безпечних й ресурсозберігаючих напрямів науково-технічного прогресу, фундаментальної перебудови природокористування та механізмів реалізації природоохоронних заходів.

Перша група чинників пов'язана з рівнем розвитку економічного і науково-технічного потенціалів України. Сьогодні підприємства, об'єднання, фірми, цілі регіони, навіть якщо вони бажать розв'язати екологічні проблеми, здебільшого відчувають гостру *нестачу фінансових ресурсів* не лише для вдосконалення техніко-технологічних процесів, впровадження принципово нових еколого-безпечних засобів виробництва, а й для будівництва та реконструкції очисних споруд, застосування прогресивних способів і методів очищення відходів виробництва тощо.

Друга група чинників обумовлена рівнем виробництва та якості вітчизняного екологічного обладнання, еколого-безпечних технічних засобів і технологій. Саме їхній дефіцит в Україні стримує інвестування природоохоронних програм і окремих заходів.

Така ситуація викликана *низьким рівнем витрат на наукові розробки* в Україні, який в цілому в 100-130 разів нижче, ніж в країнах Західної Європи, а також *дефіцитом фінансових ресурсів для закупівлі відповідного обладнання та технологій за кордоном*. Тому деякі підприємства і галузі не можуть використати навіть ті незначні кошти, що виділяються на охорону природи і вдосконалення природокористування, на поліпшення відтворення природних ресурсів, запровадження екологобезпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Третя група чинників пов'язана із застосуванням принципово нового макроекономічного механізму регулювання соціально-економічних процесів у державі для розв'язання ресурсо-екологічних проблем, а також нових підходів і методів оцінки економічної ефективності витрат на ці заходи. До сьогодні переважає точка зору, що інвестиції в екологію виправдані лише тоді, коли ефект від зменшення екологічної шкоди, зумовленої забрудненням або деградацією природного середовища, перевищує сукупні затрати. Такий підхід, особливо враховуючи те, що *методологія та методи визначення збитків недосконалі* й мають істотні недоліки, не враховує втрати трудових ресурсів та здоров'я людини внаслідок забруднення і погіршення якості довкілля. Жодні економічні вигоди не можна визнати доцільними, якщо зростають показники захворюваності, інвалідності та смертності населення, погіршується його фізичне і психічне здоров'я.

Наша держава може забезпечити сталий розвиток виключно шляхом ефективного використання усіх видів ресурсів (людських, природних, геополітичних), структурно-технологічної трансформації виробництва та наявних конкурентних можливостей (активізація ролі окремої людини в суспільстві, забезпечення соціальної справедливості й соціальної рівності, ефективна зайнятість, екологічна безпека).

Особливістю України як країни з перехідною економікою є наявність високоосвіченого людського потенціалу. Зважаючи на це, а також враховуючи географічне розташування території, клімат, якість ґрунтів, обсяги і різноманітність корисних копалин та інші природні чинники, слід відзначити, що Україна має достатньо сприятливі умови для втілення засад сталого розвитку.

4. Індикатори сталого розвитку України

Інститутом прикладного системного аналізу НАН України і Міністерством освіти України в 2005-2007 рр. було розроблено метрику для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСР) у контексті економічної, екологічної та соціальної складових. Використані підходи та індекси відрізняються від запропонованих Комісією зі сталого розвитку ООН, проте відображають принциповий підхід щодо взаємозв'язку основних компонентів (економічного, екологічного, соціального та інституційного).

Економічна компонента полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій для створення сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного, природного або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється. Водночас перехід до інформаційного суспільства зумовлює зміну структури сукупного капіталу на користь людського, збільшуючи нематеріальні потоки фінансів, інформації та інтелектуальної власності. Уже тепер ці потоки перевищують обсяги переміщення матеріальних активів усемеро. Розвиток нової «невагомої» економіки стимулюється не тільки дефіцитом природних ресурсів, а й наростанням обсягів інформації та знань, що набувають значення товару, який користується попитом.

Екологічна компонента характеризує забезпечення цілісності біологічних і фізичних природних систем, їхню життєздатність, від чого залежить глобальна

стабільність усієї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самовідновлюватися і адаптуватися до різноманітних змін.

Соціальна компонента орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь у процесах формування умов своєї життєдіяльності, прийнятті і реалізації рішень, контролі за їхнім виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов має *справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм і толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу та його розмаїття, насамперед спадщини не домінуючих культур.*

Україна за всіма визначальними індексами і показниками якості життя в межах сталого розвитку істотно поступається не тільки світовим лідерам, а й більшості постсоціалістичних країн. Причому і сьогодні, зважаючи на стан суспільного розвитку, вона реально не визначилася із стратегією свого розвитку. За таких умов ніякі реформи економіки, освіти, інноваційної чи інших сфер не даватимуть бажаних результатів. Крім того, ризик розвитку України полягає ще і в тому, що легше надавати перевагу тільки економічному розвитку без урахування економічної та соціальної сфер в єдиній моделі. А втілення концепції сталого розвитку не буде гарантувати швидкого зростання добробуту людей, проте вимагатиме напруженої роботи та консолідованих зусиль політиків, керівників і пересічних громадян. На сьогодні криза впровадження моделі сталого розвитку в Україні затяглася.

Інститутом прикладного системного аналізу НАН України в 2009 р. на основі розробленої метрики було проаналізовано регіони України з позиції сталого розвитку за основними трьома вимірами на основі розробленої системи індикаторів, які дозволяють контролювати цілі сталого розвитку, приймати рішення, оцінювати ефективність використовуваних засобів і досягнення рівня поставлених цілей.

Економічна складова сталого розвитку визначалася з урахуванням:

– *індексу конкурентоспроможності* – включав аналіз ВВП, промислово-сільськогосподарської сфери та сфери послуг, транспортної інфраструктури, виробничих та зовнішньоторговельних можливостей, розвиток малого бізнесу, споживчого ринку та рівня заборгованості;

– *індексу інноваційно-кадрового потенціалу* – розраховувався через аналіз ринку праці, наукової діяльності, рівня інноваційності та інвестиційних можливостей.

Екологічна складова вимірювалась за допомогою *індексу екологічного виміру*, для формування складових якого використовувалась схема **«рушійні сили – тиск – стан – вплив – реакція»**.

Рушійні сили – це соціально-економічні фактори та види діяльності, які збільшують або послаблюють пряме антропогенне навантаження на навколишнє середовище.

Тиск – пряме антропогенне навантаження на навколишнє середовище, спричинене викидами або скиданнями забруднюючих речовин і використанням природних ресурсів (наприклад, викиди в атмосферу від автотранспорту).

Стан – стан і тенденції зміни довкілля, включаючи параметри якості (наприклад, рівні забруднення) щодо повітря, водних об'єктів і ґрунту; різноманітність видів у конкретному географічному районі; наявність природних ресурсів, таких як ліс або прісна вода.

Вплив – наслідки зміни довкілля для здоров'я людини й інших організмів, а також наслідки для природи й біорізноманіття.

Реакція – конкретні дії, спрямовані на вирішення екологічних проблем.

Індекс екологічного виміру включає три категорії:

- «Екологічні системи» – передбачає аналіз повітря, біорізноманіття, землі, якості і кількості води, радіаційної та екологічної небезпеки;
- «Екологічне навантаження» – включає визначення навантаження на екосистеми, викидів в атмосферу, утворення і використання відходів, водне навантаження;
- «Регіональне екологічне регулювання» – передбачає аналіз участі в екологічних проєктах, викидів парникових газів і трансграничного екологічного тиску.

Соціальна компонента моделі відображала необхідність трансформації політики в соціальній сфері, основними пріоритетами якої для України були визначені: збереження здоров'я людини; сприяння покращення демографічної ситуації; забезпечення соціальних гарантій людям, які потребують захищеності; досягнення нормативів якості життя, які прийняті в розвинених країнах; досягнення орієнтирів сучасного рівня раціонального споживання для всіх верств населення; гуманізація суспільних відносин за рахунок реформування систем управління, освіти, науки, культури, охорони здоров'я, а також демократизація державних інститутів.

В даному випадку соціальна складова сталості відображає якість життя населення і зорієнтована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, зокрема на скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ.

Бажане *збереження культурного капіталу* і розмаїття в глобальних масштабах, а також більш повне використання практики сталого розвитку, наявної в невідоміючих культурах. Для досягнення таких цілей необхідно створити більш ефективну систему ухвалення рішень, що враховує історичний досвід і заохочує плюралізм. Тому в розробленій метриці сталого розвитку *Індекс соціального та інституційного розвитку* включав такі чотири категорії:

- «Розвиток людського потенціалу» – включає аналіз розвитку фізичного здоров'я і виховання, рівня освіти, демографічного стану українського суспільства, ринку праці, економічної складової людського розвитку;
- «Якість життя» – охоплює аналіз відпочинку і культури людей, стану довкілля, свободи та здоров'я людей, стану інфраструктури, ризиків та безпеки життя;
- «Суспільство, засноване на знаннях» – включає аналіз інтелектуальних активів суспільства, перспективності розвитку суспільства та якості його розвитку;
- «Інституційний розвиток суспільства» – охоплює аналіз політичної свідомості, впливу релігійних інституцій, ефективності державної влади.

Багато запропонованих показників соціального параметру формуються в економічній сфері. Цікавим є те, що в запропонованій моделі багато уваги приділяється питанням *входження української економіки в постіндустріальне суспільство*, де ядром є суспільство, засноване на знаннях. Тому в однойменній категорії політики виділені індикатори інтелектуальних активів, перспектив та якості розвитку суспільства.

У наш час технологічна революція заново формує матеріальну основу суспільства. У новій інформаційній економіці джерелом продуктивності виступають технології генерування знань, а можливість доступу до інформації та широкий спектр каналів надання об'єктивної інформації про стан розвитку суспільства є обов'язковою умовою формування такої нової економіки, заснованої на знаннях.

Проведені Інститутом прикладного системного аналізу НАН України дослідження дозволили провести градацію регіонів України за рівнем сталого розвитку в 2006 р. Виходячи із значення індексів сталого розвитку, всі регіони було розбито на шість груп кластерів:

- в першу групу – з надвисоким рівнем, увійшло тільки м. Київ,

- в другу – з дуже високим рівнем сталого розвитку, увійшли Харківська, Дніпропетровська та Львівська області;
- в третю – з високим рівнем сталого розвитку – шість областей: Донецька, Запорізька, Полтавська, Закарпатська, Волинська і Чернігівська;
- в четверту – з середнім рівнем – теж шість областей: Рівненська, Миколаївська, Луганська, Тернопільська, Вінницька і Хмельницька;
- в п'яту – з низьким рівнем – сім регіонів: м.Севастополь, Івано-Франківська, Черкаська, Чернівецька, Житомирська, Херсонська та Одеська області;
- в шосту – з дуже низьким рівнем сталого розвитку, увійшло чотири регіони: Київська, Сумська, Кіровоградська області та АР Крим.

Важливе значення має показник ступеня гармонізації сталого розвитку, який показує збалансованість соціальної, економічної та екологічної сфер в межах регіону. Цей показник переважно знижується зі зменшенням індексу сталого розвитку. Це пояснюється тим, що із зниженням загального рівня сталості погіршується і збалансованість (гармонізація) економічного, екологічного і соціально-інституційного вимірів.

В той же час для деяких регіонів, що входять до п'ятої та шостої груп кластерів, ступінь гармонізації сталого розвитку виявляється досить високою (*наприклад*, для АР Крим, Київської та Одеської областей). Ця обставина пов'язана не з проведенням тим чи іншим регіоном цієї групи сильної політики сталого розвитку, а швидше за все з браком такої політики, що приводить до випадкового (спонтанного) вирівнювання економічного, екологічного і соціально-інституційного вимірів за дуже низьких абсолютних значень.

Завдяки такому аналізу є змога визначити слабкі сторони розвитку регіону, визначити пріоритети для покращення характеристик його сталого розвитку, тобто для подолання відставання за відповідними напрямками, і розробити стратегію сталого розвитку регіону. *Але треба пам'ятати, що надвисокий рівень сталого розвитку – це в межах України.*

За даними Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку, Україна в 2010 р. займала 68 місце в світі за показником сталого розвитку. Частково існуючу ситуацію можна пояснити недостатнім фінансуванням зазначених програм через дефіцит коштів у державному та місцевих бюджетах. Проте поза увагою держави залишилися такі важливі питання, як створення концептуального забезпечення імплементації та виконання рішень зі сталого розвитку; необхідність напрацювання реально діючих та науково обґрунтованих механізмів реалізації відповідних програмних документів; застосування громадських структур та використання наукових доробок у сфері соціально-економічних та екологічних аспектів сталого розвитку.

Вкрай негативно позначається на реалізації природоохоронних заходів в Україні те, що досі належним чином не діють економічні інструменти та важелі, покликані спонукати підприємства, об'єднання й фірми до впровадження еколого-безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, очисного обладнання нових поколінь, налагодження нормального функціонування очисних споруд тощо.

Зрозуміло, що тривала невирішеність зазначених вище проблем становить потенційну загрозу розвитку українського суспільства, його інтеграції до європейського і світового співтовариства. Для покращення ситуації необхідні реформи у сфері адміністративної та економічної децентралізації, фінансових ринків, системи соціальних послуг та участі громадян у процесі врядування та розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні проблеми економічного та соціального розвитку в Україні.
2. Як реалізуються ЦРТ в Україні?
3. Охарактеризуйте стан економічного розвитку України на даному етапі.

4. Якими є внутрішні чинники необхідності переходу до сталого розвитку в Україні?
5. Визначіть основні чинники сталого розвитку для України.
6. Розкрийте національні особливості переходу України до сталого розвитку.
7. Якими є основні завдання в економічній сфері при переході до сталого розвитку?
8. Які індекси, категорії політики, індикатори та показники складають економічний вимір сталого розвитку в Україні?
9. Які категорії політики, індикатори та показники складають екологічний вимір сталого розвитку в Україні?
10. Які категорії політики, індикатори та показники складають соціальний та інституційний виміри сталого розвитку в Україні?
11. Які відмінності сталого розвитку регіонів України?